SZAKÁCS BOGLÁRKA*

BARTÓK BÉLA: CONCERTO ZENEKARRA. TÖRÖK INSPIRÁCIÓ EGY REMEKMŰBEN

Kulcsszavak: török népzene gyűjtemény, Concerto, inspiráció, Bartók Béla

A zenekari *Concerto* Bartók Béla egyik legismertebb, legnépszerűbb kompozíciója. Számtalan elemzés született már a dallamok eredetére, akárcsak különböző inspirációs forrásokra vonatkozóan, amelyeket a zeneszerző használ. Részletes elemzést ezekről David Cooper, Elliot Antokoletz, John McCabe és Somfai László készített.

Ismert tény, hogy a folklorista Bartók munkája nyomon követhető a zeneszerző zenéjében is. A magyar, román, szlovák népzene hatása tagadhatatlan. A keleti gyűjtésnek kisebb, de nem kevésbé jelentős a befolyása a bartóki életműre. Kárpáti János részletezi a távol-keleti hatásokat Bartók zenéjében, arab zene befolyása érezhető például az Op. 14-es *Zongoraszwit*, a második és negyedik *Vonósnégyes*, a *Hegedűduók*, a *Csodálatos mandarin* vagy – legelokvensebb példaként – a *Táncszwit* esetében is.

A török népzenenek látszólag azonban nem volt erős befolyása Bartók életművében. László Ferenc ezt határozottan ki is jelenti: „A török zene nem hagyott kimutatható nyomot Bartók zeneszerzői művében, alighanem azért, mert számára a törököknél a döntő élményt nem a más milyenség, hanem éppen hogy a rokonság felfedezése jelentette”.¹ Bartók stílusában valóban nem találunk specifikus elemet, amely a török népzene révén ivódott volna bele a műveibe. Azonban a *Concertóban* felfedezhető egy konkrét részlet egy török dallamból, melyet a népzene tudós Bartók jegyzett le Isztambulban.

Ugyanabban az időszakban, amíg a *Concertón* dolgozott, tehát 1943-ban, Bartók a török gyűjteménye kiadását készítette elő. Természetesnek tűnik, hogy a török anyagnak történetesen hatása volt erre a kompozícióra. A zeneszerző a nyitó és a harmadik tételben használta fel azt a dallamot, amelyet Isztambulban jegyzett le.

Említésre méltó tény, hogy a *Concerto* vázlatai ugyanabban a füzetben vannak, mint amelyben a Törökországban gyűjtött és lejegyzett dallamok². Mielőtt útnak indult volna Ankarába és Anatóliába, a folkloristának lehetősége volt arra, hogy 65 fonográffelvételt is végighallgasson helyi előadóktól, többnyire parasztoktól, akiket környező falvakból hívtak be. Bartók gyűjtőfüzetének első két oldalán két, Isztambulban lejegyzett népdal tűnik fel.

1943-ban a zenekari *Concerto* egy hosszú, terméketlen periódust szakított meg a magyar zeneszerző életében. A remekmű a 20. század emblemikus alkotásává vált. A kompozíció

* SZAKÁCS Boglárka (1994), magiszteri hallgató, BBTE Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar. E-mail: szakacs@yaho.com.

1 LÁSZLÓ Ferenc: *Bartók markában*. Polis, Kvár, 2006. 140. Vö. továbbá: *Bartók-dolgozatok*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1974; *Bartók-dolgozatok 198*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion, Bukarest, 1982.

2 NYBA Ms, 8OFSS1 jelzet, Bartók Archívum, Zenetudományi Intézet, Budapest.

szoros kapcsolatban áll Bartók fiatalkori műveivel, nemcsak a zenei nyelvezetben, hanem a szerkezetében is (például az *I. zenekari szvit*, egy öttételes mű és a negyedik és ötödik *vonós-négyes*). Egy másik közös tulajdonság az úgynevezett „szimfonikus karakter”, melyet maga a szerző magyaráz a zeneműve elemzésében. „Az általános hangulata a műnek”, írja Bartók, „a második tétel kivételével egy nagy átmenetet képvisel az első tétel szigorúságától és a harmadik tétel halál-énekétől és az életigazoló negyedik tételtől.”³ 1943 augusztusában kezdte el írni az öttételes *Concertót*, kevésbé nyíltan szimmetrikus formában, mint korábbi öttételes kompozícióit. Az új alkotás 45 nap alatt készült el.⁴ Általános stílusában a népzene és klasszikus zene variálása kevésbé érzékelhető, mint az 1930-as évek termésében. A művet Bartók *Concertónak* nevezte el arra való tekintettel, hogy „az egyes hangszerek olyan viszonyba vannak, mint a koncertáló rész a szólóval”.⁵ A belső szerkezete a műnek azonban szvitszerű. Az *Introduzione* (*Andante non troppo*) egy kvártra épülő témával indít. Az *Allegro vivace* (*Allegretto scherzando*) sajátos dallam és táncritmus jellemzi, az *Elegia* (*Andante non troppo*) szenvedélyes kifejezésű, úgymond impresszionista és romantikus hangvételű, az *Intermezzo interrotto* (*Allegretto*) valójában egy zseniális scherzo, fantasztikus és költői, míg a *Finale* (*Pesante. Presto*) dinamikával teli, egy erdélyi tánc ritmusát hozza.⁶ A mű hangszerelése gazdag, a vonósokat fa- és rézfúvósok, ütőhangszerek és két hárfa egészítik ki.

A *Concerto* vázlatai a zeneszerző három, vázlatokat és átiratokat tartalmazó füzetek közül a másodikban találhatók. Amint már fentebb említettük, ez a második füzet tartalmazza a Törökországban 1936-ban lejegyzett dallamokat.

A *Concerto* ősbemutatója 1944-ben volt, egy évvel a zeneszerző halála előtt. Az első előadás a Boston Symphony zenekar előadótermében volt, a megrendelő, Serge Koussevitzky vezényletével, aki állandó karmestere is volt a zenekarnak 1924–1949 között.

A továbbiakban a mű elemzésére térünk ki, a tételek főbb témáit és esetleges forrásait ismertetve. Az első részben, *Introduzione*, a zenei forma szempontjából egy kétrészes forma figyelhető meg, két különböző tempójelzéssel: *Andante* és *Allegro*. A lassú része ennek a tételnek – *Andante* – dramatikus töltetű, az első téma a kvárt hangközökre épül, amely fontos helyet foglal el a dallam formálásában. Ezt a témát cselló és nagybőgő szólaltatja meg, amelyek fölött *tremolóval* játszanak a felső szolamű vonósok és fuvalák.

3 Joseph MACHLIS: *Introduction to Contemporary Music*. Second edition. Ed. W. W. Norton & Company, New York, 1979. 435.

4 A New York-i kórházban való tartózkodása során Bartók barátja, Szigeti József hegedűs felkereste Serge Koussevitzky karmestert, felbízta őt arra, hogy Bartók Bélát kellene megbízni egy új zenekari mű megírásával. A karmester meglátogatta a kórházban a zeneszerzőt, és megrendelte a művet. Kérése az volt, hogy zenekari darab legyen, és a karmester felesége, Natalie Koussevitzky emlékének dedikálja a szerző. Bartók egy hónappal később hazatért a kórházból, kiköltözött egy szanatóriumba a Saranac-tónál, július 1-től október 12-ig tartózkodott ott. Ebben az időszakban, augusztus 15. és október 8. között írta meg a zenekari *Concertót*.

5 MACHLIS: i. m. 435.

6 Vasile ILIUT: *De la Wagner la contemporani*. IV. Editura Muzicală, București, 1998. 260–261.

1. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 1–6. ü.)

Az *Andante* részben az első témát követően a 30. ütemben, a második témát a fuvola játszsza, itt jelenik meg az a török téma, amelyet Bartók jegyzett le Isztambulban, és a *Concerto* vázlatai mellett található.

2. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 30–34. ü.)

3. kottapéllda. Il beyoğlu (Bartók által lejegyzett dallam, facsimile, NYBA Ms, 8OFSS1 jelzet, Bartók Archivum, Zenetudományi Intézet, Budapest)

Ezt a harmonizált dallamot, melyet a három trombita intonál a 39–42. ütemekben, David Cooper muzikológus *parlando-rubato*-típusú szintetikus dallamként nevezi meg:

4. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 39–42. ü.)

Az első tétel főtémája a Parry-gyűjtemény egyik dallamából inspirálódott. A melódia a szerb-horvát népzene egy jellegzetes skálája körül rajzolódik ki, amely a következő szekvenciát tartalmazza: *F – G – Asz – B – Cesz*. Ebben a gyűjteményben Bartók nagyon különös skálaformaként nevezi meg ezt a hangsort.

5. kottapéllda. A dallam a szerb-horvát Hősi énekek gyűjteményben.
Milman Parry–Albert B. Lord–Béla Bartók, no. 27c

6. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 76–85. ü.)

Az expozíciónak a középső részében egy lírai téma jelenik meg, amely a nosztalgikus dallamra utal az *Intermezzó*ból, és nem ismétlődik meg az első rész reprízében. A témacsoport egy „riasztással” fejeződik be, melyet új, *tranquillo* jelzésű dallam követ, melyet az oboa nagyon szűk hangkészlettel játszik (előbb csak egy lengés két hang között). Ez a motívum egy arab dallamot idéz fel, melyet Bartók Észak-Afrikában gyűjtött.

7. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Introduzione, 142–162. ü.)

A kidolgozási részben egy, a fafúvósok által játszott epizód idézi vissza a második témát, a török dallamot.

A zenekari mű második tétele (*Gioco delle coppie*) a szerző megfogalmazása szerint is az egyetlen humorrallal teli rész. Ez megszakítja a folyamatot az első tétel komoly hangulatától egészen az „életről való lemondásig” az utolsó tételben. „A II. tételt hallgatva igazolódni látszik a feltételezés, hogy a *Concerto* komponálásához Bartók egy korábban elkezdett és félbemaradt szimfonikus balettzene vázlatanyagát is felhasználta. A második tétel színpadi tánc, egy bensőséges *pas de deux* lépéssorozatának benyomását kelti”⁷ – fogalmaz a Bartók-kutató

7 TALLIÁN Tibor: Bartók Béla. Rózsavölgyi és Társa, Bp., 2016. 379.

Tallián Tibor. A *Concerto* második részében egy „páros játék” figyelhető meg, amelyben a zeneszerző imitálta a Parry-gyűjteményben talált két párhuzamos dalmáciai stílust.⁸

8. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Giuoco delle coppie, 8–16. ü.)

A harmadik, *Elegia* az előző tételekkel ellentétes tempóban jelenik meg, hangsúlyozva a tragikus hangulatot. Bartók ciklikus gondolkodása érhető itt tetten, ugyanis egy kvártból épülő motívummal nyit, ugyanabban a formában, mint ahogy az megjelent az *Introduzione* harmadik ütemének utolsó ütésében, azzal a különbséggel, hogy itt a nagybőgők intonálják.

A népzenei inspirációs forrásokon kívül a *Concertóban* Bartók meglevenít pillanatokat más, saját kompozícióiból is. Egy sötét motívummal, hárfa-glissandókkal és a fuvola-klarinét párbeszéddel idézi meg az *Elégia* a könnyek tava motívumot a *Kékszakállú herceg vára* című operából.

9. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Elegia, 10–11. ü.)

8 The New Grove Dictionary of Music and Musicians. II., IV. Oxford University Press, New York, 2005. 805.

10. kottapéllda. Bartók Béla: A kékszakkállú herceg vára (részlet)

Az analízisben, melyet Bartók készített ehhez a kompozícióhoz, ő maga „gyászzenének” nevezi a részt, és a téma valóban gyászzenei hangulatot sugall.

Ebben a tételben a zeneszerző visszatér a török témához, amelyet Isztambulban jegyzett le, és már használt az *Introduzione Andante* részében. Az új közegben azonban a dallam gazdag hangzással és jóval kihangsúlyozottabb drámai töltettel jelenik meg.

11. kottapéllda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Elégia, 34–38. ü.)

Az inspirációk forrása folytatódik a darabban, az alább látható téma, amelyet a brácsa játszik, egy paraszt sírását idézi meg kromatikus variációban.

12. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Elégia, 85–88. ü.)

A negyedik tételről – *Intermezzo* – Bartók maga vallja, hogy az egyetlen „programatikus tétel” ebben a műben. A szerkezete A–A–B–A forma, az inspirációk tere itt már a török, horvát és magyar népzenei elemekről kiterjed egy némiképp váratlan területre. A B rész alapját képező, kifejező dallamíve a hegedűnek valójában egy részlet variánsát képezi Vincze Zsigmond *A hamburgi menyasszony* című operettjéből. A dalt – „Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország” – Sándor György zongorista azonosította, aki Amerikában találkozott Bartókkal. Sándor György számára nem volt egyszerű felismerni az inspiráció forrását, Bartók ugyanis nem közvetlenül idézi a dallamot.

13. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Intermezzo interrotto, 42–46. ü.)

A források palettája tovább szélesedik ebben a tételben, a zeneszerző ugyanis parodizált egy részt Dimitrij Sosztakovics zeneszerző *Hetedik, „Leningrád” Szimfóniájából*.

14. kottapélda. Bartók Béla: Concerto zenekarra (Intermezzo interrotto, 75–82. ü.)

Ahogy a fenti elemzésből kitűnik, a *Concerto* egyike azoknak a műveknek, amelyben Bartók felhasználta a Törökországban gyűjtött dallamanyagot. Létezik olyan feltételezés is, hogy az anatóliai útja után szerzett, *aksak* ritmusban írt zeneművek is a török zenének egyfajta befolyását mutatják. Ennek némiképp ellentmond, hogy a zeneszerző 1936 előtt is használja a ritmust, példa erre a *Mikrokosmosz* hatodik kötetének *Bolgár ritmus* elnevezésű darabja.⁹

A *Concerto*, Bartók utolsó alkotókorszakának egyik mesterműve, különböző forrásokat használ, zseniálisan egyesíti a folklórelemek inspirációit és a nyugati klasszikus zenét. A szer-

9 Az aksak ritmus, más néven bolgár ritmus, hasonló a görög, macedón, török, a kaukázusi ritmusokhoz is.

ző saját művéből is idéz benne, a második tételben – *Elégia* – a könnyek tavát a *Kékszakállú herceg várából*, illetve dallamot használ Dmitrij Sosztakovics hetedik szimfóniájából és Vincze Zsigmond egyik operettjéből.

Már csak kisebb terjedelme miatt is sokkal kevésbé jelentős a török anyag hatása Bartók alkotásaiban, mint a román, magyar vagy a szlovák folklór inspirációja. Mégis fontos ezt a sajátos szempontot beemelni a Bartók-kutatás további feladatai közé.¹⁰

BÉLA BARTÓK'S CONCERTO FOR ORCHESTRA. INFLUENCE OF THE TURKISH FOLK MUSIC COLLECTION

Keywords: *Turkish Folk Music Collection, Béla Bartók, inspiration, Concerto*

Béla Bartók's *Concerto for Orchestra* represents one of the musical masterpieces of the 20th century. In the field of musicology there are countless analyses of this work from different points of view. The *Concerto* combines elements of Western classical music (for instance the use of the sonata-form) and Eastern European folk music. The influence of the Hungarian, Slovakian, Romanian and Serbian folk music is evident in this work of Bartók, but there is limited information available about the traces of the last collecting tour of the composer and ethnomusicologist in 1936 to Anatolia, Turkey. Besides enumerating different sources of inspiration for this composition, present article aims to identify the influence of the Turkish Folk Music Collection in Béla Bartók's *Concerto*.

BÉLA BARTÓK CONCERTO PENTRU ORCHESTRĂ. INSPIRAȚIE TURCEASCĂ ÎNTR-O CAPODOPERĂ

Cuvinte-cheie: *colecția de muzică populară turcească, Concerto, inspirație, Béla Bartók*

Concerto-ul lui Béla Bartók reprezintă una dintre capodoperele muzicale ale secolului XX. S-au publicat nenumărate analize muzicologice din diferite puncte de vedere, deoarece piesa îmbină elemente ale muzicii clasice occidentale (de ex. utilizarea formei de sonată) și a muzicii populare din estul Europei. Impactul muzicii populare maghiare, române, slovace sau sârbe este de necontestat în operele lui Bartók, însă există doar puține date privind inspirațiile provenite din ultima sa culegere, cea din Anatolia în 1936. Pe lângă enumerarea surselor folclorice și clasice ale piesei, lucrarea încearcă să concretizeze influența colecției de muzică populară turcească în *Concerto*-ul lui Béla Bartók.

- 10 A dolgozat további forrásai: BARTÓK Béla: *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Ed. Benjamin SUCHOFF. Princeton University Press, 1976; J. Peter BURKHOLDER–Donald Jay GROUT–Claude V. PALISCA: *A History of Western Music*. Seventh edition. W. W. Norton&Norton, New York–London, 2006; David COOPER: *Concerto for Orchestra*. Cambridge University Press, 1996; Richard L. CROCKER: *A History of Musical Style*. Dover Publications, New York, 2014; KÁRPÁTI János: *Bartók-analitika: Válogatott tanulmányok*. Rózsavölgyi és társa, Bp., 2003; LAMPERT Vera: *Folk Music in Bartók's Compositions: A Source Catalog: Arab, Hungarian, Romanian, Ruthenian, Serbian, and Slovak melodies*. Second Edition. Helikon, Bp., 2008; DOBSZAY László: *The Absorption of Folk Song*. Studia Musicologica, Akadémiai, Bp., 1982; LENDVAI Ernő: *Béla Bartók: An Analysis of His Music*. Kahn&Averill, 2001; LENDVAI Ernő: *Bartók stílusa*, Akkord Zenei Kiadó, Bp., 1993; SIPOS János: *Bartók nyomában Anatóliában; hasonló magyar és török dallamok*. Balassi, Bp., 2002; Benjamin SUCHOFF: *Bartók and Serbo-Croatian Folk Music*. The Musical Quarterly LVIII(1972). nr. 4. 557–571.